

*Seweryn Szczepański, Piotr Lasek**

Nowe źródło kartograficzne do badań południowej części jeziora Jeziorak oraz przyległych miejscowości

A new cartographic source for the studies on the southern part of Lake Jeziorak and adjacent settlements

Abstrakt: Przedmiotem artykułu jest problematyka najstarszej kartografii i zarazem ikonografii Hławy (niem. *Deutsch Eylau*), okolicznych wsi oraz południowej części jeziora Jeziorak. Do najcenniejszych materiałów omawianego rodzaju należą nowożytny źródła kartograficzne z XVII i XVIII w., znajdujące się obecnie w zbiorach Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Olsztynie. Ostatnio w zasobach Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem udało się odnaleźć kolejną mapę, uzupełniającą istniejące źródła kartograficzne i otwierającą nowe perspektywy badawcze. Omawiana mapa w istotny sposób powiększa stan naszej wiedzy zarówno o przemianach linii brzegowej Jezioraka, jak też o reorganizacjach związanej z jeziorem przestrzeni osadniczej.

Słowa kluczowe: kartografia, Jeziorak, Hława, geografia historyczna, Prusy

Abstract: The subject of the article is the oldest cartography and iconography of Hława (*Deutsch Eylau*), the surrounding villages and the southern part of Lake Jeziorak. The most valuable materials of this type include cartographic sources from the early modern period (seventeenth and eighteenth centuries), currently in the collections of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences in Warsaw and the State Archives in Olsztyn. Recently, another map was found in the resources of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem, which both complements the existing cartographic sources and opens up new research perspectives. It significantly increases our knowledge about the transformations of the settlement space associated with the lake as well as the changes in the Jeziorak shoreline.

Key words: cartography, Jeziorak, Hława, historical geography, Prussia

* dr Seweryn Szczepański, Hława, Instytut Historii UWM w Olsztynie
sewszczepanski@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8213-2549>

dr Piotr Lasek, Warszawa, Instytut Sztuki PAN

piotr.lasek@ispan.pl; <https://orcid.org/0000-0002-8153-3081>

Problematyka najstarszej kartografii i zarazem ikonografii Iławy (niem. *Deutsch Eylau*) oraz jej okolic była już przedmiotem kilku opracowań naukowych¹. Do najcenniejszych materiałów omawianego rodzaju należą nowożytnie źródła kartograficzne z XVII i XVIII w.², znajdujące się obecnie w Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (ryc. 1–2)³, Archiwum Państwowym w Olsztynie (w przypisach: APO)⁴ oraz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem (w przypisach: GStA PK)⁵. W tym ostatnim udało się odnaleźć mapę, zarówno uzupełniającą przytoczone wyżej źródła kartograficzne, jak też otwierającą nowe perspektywy badawcze. Niewykluczone, że mogła ona stanowić wzorzec dla materiałów zachowanych w zasobie Instytutu Sztuki PAN. W związku z tym zasługuje na osobne omówienie.

Exemplarz berlińskiej mapy pochodzi ze zbiorów dawnego Historisches Staatsarchiv w Królewcu⁶. Wykreślono go tuszem (lawowanym na czerwono, żółto i niebiesko) na trzech arkuszach papieru czerpanego (podklejonego płótnem), tworzących nieregularny wielobok w kształcie litery „s” o wymiarach 145 × 32 cm (ryc. 3). Całość została opisana antykwą: *ABRIS. VBER DEN. SEE. | GESERICH. IST. GEMESSEN. ANNO 1620*. Nie zamieszczono podziałki liniowej czy innego określenia skali, mapę opatrzone natomiast różą wiatrów (identyczną z tą uwidocznioną na planie zachowanym w formie reprodukcji fotograficznej przechowywanej w Instytucie Sztuki PAN, ryc. 4a–4b). Analogicznie do egzemplarzy warszawskich, na omawianym tu odwzorowaniu kartograficznym wykreślono przebieg południowej części jeziora Jeziorak (*Geserich See*). Znamienne jest jednak, że o ile znane nam już materiały ujmują jego obszar do wysokości wsi Wola Kamieńska (*Caspersdorf*), o tyle na egzemplarzu berlińskim uchwycono znacznie większą połać jeziora, sięgającą okolic wsi Urowo (*Auer*). Fakt ten w istotny sposób poszerza zakres naszej wiedzy zarówno o przemianach linii brzegowej Jezioraka, jak też przekształceniach tamtejszego środowiska naturalnego, m.in. antropopresji, wreszcie wnosi wiele danych na temat punktów osadniczych rozmieszczonych wzdłuż linii brzegowej, tj. miasta Iława oraz wsi: Wola Kamieńska, Szałkowo (*Schalkendorf*), Tynwałd (*Tillwalde*) i Frednowy (*Frödenau*).

¹ Do materiałów tych odwoływali się w swych pracach m.in. Karl Josef Kaufmann (Kaufmann K.J. 1905, s. 129) oraz Bernhard Schmid (Bau- und Kunstdenkmäler. 1906, s. 133). Z nowszych prac wymienić należy: Biegański W., Żuchowski T.J. 1995, s. 18; Stępniański J., Żuchowski T.J. 1995, s. 124; Achremczyk S. 2005, s. 42; Lasek P., Przykowski J. 2013; Lasek P., Szczepański S. 2016, s. 442; Szczepański S., Lasek P. 2016; Knyżewski M. 2020, s. 117.

² Najwcześniejsza mapa, na której pojawia się Iława, pochodzi z datowanego na około połowę XV w. Kodeksu Sędziwoja z Czecha. Oprócz *Gilawa civitas* znajdujemy jednak na niej tylko nazwy sąsiednich miejscowości. Zob. Szczepański S., Lasek P. 2016, s. 335.

³ W Zbiorach Fotografii i Rysunków Pomiarowych Instytutu Sztuki PAN znajdują się dwa aksonometryczne plany południowej części jeziora Jeziorak. Jeden z nich nie zachował się w oryginale, w zbiorach Instytutu przechowywana jest natomiast jego reprodukcja fotograficzna (negatyw nr inw. 33657). Drugi zaś to akwarela na papierze (nr inw. 10127); Lasek P., Przykowski J. 2013, s. 381; Szczepański S., Lasek P. 2016, s. 335.

⁴ APO, sygn. 42/1457/398: *Plan I von der Radical Laendereien bei der Stadt Dt. Eylau (1801)*; APO, sygn. 42/1457/399: *Plan II von denen zur Stadt Deutsch Eylau gehoerigen Hufen Laendereyen (1799)*.

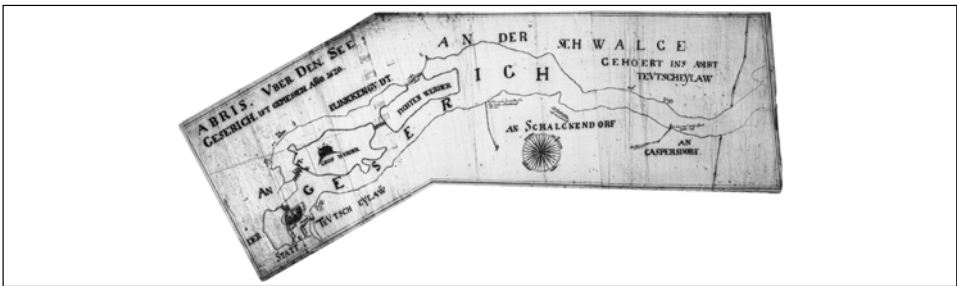
⁵ GStA PK, sygn. XX. HA, F 10482: *Abriss der Hausäcker der Stadt Deutsch Eylau (1752)*; GStA PK, sygn. XX. HA, E 10288: *Gilvae vulgo Deutsch Eylau mit Tabelle der Gebäude und ihrer Eingetümer (1753)*; GStA PK, sygn. XX. HA, G 10337; GStA PK, sygn. XX. HA, G 10338: *Plan der Stadt Deutsch Eylau (um 1800)*; Allgemeine Kartensammlung. 1991, s. 98–99.

⁶ GStA PK, sygn. XX. HA, A 10157; Allgemeine Kartensammlung. 1991, s. 317.

Ryc. 1. Plan aksonometryczny południowej części jeziora Jeziorak, XVIII w., tusz barw., akwarela, papier. Zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. IS PAN RP10127

Fig. 1. Axonometric plan of the southern part of Lake Jeziorak, 18th century, ink, watercolour, paper. Collections of Photographs and Survey Drawings of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN RP10127

Ryc. 2. Plan aksonometryczny południowej części jeziora Jeziorak, 1620 r. Fot. Mueller, 1926 r., zbiory Fotografii i Rysunków Pomiarowych IS PAN, nr inw. IS PAN 33657

Fig. 2. Axonometric plan of the southern part of Lake Jeziorak, 1620. Photo Mueller, 1926, Collections of Photographs and Survey Drawings of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN 33657

Ryc. 3. Plan aksonometryczny południowej części jeziora Jeziorak, 1620 r., tusz, papier. GStA PK, sygn. XX. HA, A 10157

Fig. 3. Axonometric plan of the southern part of Lake Jeziorak, 1620, ink, paper. GStA PK, ref. no. XX. HA, A 1015

Ryc. 4a. Róża wiatrów, fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. IS PAN 33657

Fig. 4a. Compass rose. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN 33657

Ryc. 4b. Róża wiatrów. Fragment planu ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, sygn. XX. HA, A 10157

Fig. 4b. Compass rose. Fragment of a plan from the collection of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, ref. no. XX. HA, A 10157

Niewątpliwie znaczącą wartość poznawczą mają, widoczne zarówno na mapach z Instytutu Sztuki PAN, jak i z Berlina-Dahlem, aksonometryczne widoki Iławy wraz z przedmieściami oraz sygnatura obronnej siedziby na wyspie Wielka Żuława (*Gross Werder*) z towarzyszącymi jej mostami i folwarkiem. Problematyka ta została przez nas szeroko omówiona⁷. W tym miejscu należy więc jedynie odnotować istotne różnice między poszczególnymi egzemplarzami. Nie są one znaczne, ograniczają się *de facto* do drobnych detali. W przypadku miasta Iławy na wszystkich trzech planach (ryc. 5a–5c) widzimy uchwyconą od zachodu zabudowę miasta lokacyjnego wraz z murami obronnymi, dwoma bramami, furtą (Bramą Zamkową), gmachami kościoła parafialnego, dawnym dworem urzędników krzyżackich, wreszcie ujętymi schematycznie budynkami municypalnymi i mieszkalnymi. Egzemplarz berliński, poza nieco odmiennym układem i liczbą domostw *intra muros* i na przedmieściach oraz trzema wyobrażeniami drzew liściastych w północnej części przedmieścia, wyróżnia się jednym istotnym elementem. Na obu mapach z zasobów Instytutu Sztuki PAN znajdujący się w centrum miasta budynek z podwójnym dwuspadowym dachem, będący najpewniej ratuszem, ma wieżyczkę⁸. Na egzemplarzu berlińskim jest jej pozbawiony. Brak natomiast jakiegokolwiek różnic w widokach Wielkiej Żuławy oraz „zameczku” z folwarkiem na wyspie (ryc. 6a–6c). Podobnie jest ze schematycznym przedstawieniem wsi Szalkowo (ryc. 7a–7c). Różnicę zauważamy za to w liczbie prześel w moście prowadzącym na wyspę Wielka Żuława — na planach zachowanych w IS PAN jest ich sześć, zaś na tym w Berlinie-Dahlem — tylko pięć.

⁷ Lasek P., Szczepański S. 2016; Szczepański S., Lasek P. 2016.

⁸ Szczepański S., Lasek P. 2016, s. 342.

Ryc. 5a. Hawa, widok miasta. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. IS PAN 33657

Fig. 5a. Hawa, view of the city. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN 33657

Istotne *novum* stanowią informacje zawarte na prawej (północnej) części mapy z Berlina-Dahlem, obejmującej obszar dotychczas nieuwzględniony, a zwłaszcza zamieszczone tam opisy. Egzemplarze ze zbiorów polskich obejmują jedynie rejon iławskiego urzędu starościńskiego (*Amt Deutsch Eylau*). Egzemplarz berliński uwzględnia ponadto przyległości jeziora Jeziorak, przynależne do urzędu starościńskiego w Przemarku (*Preussisch Mark*), których granica administracyjna przebiegała po zachodniej stronie Jezioraka między rzeczką *Rote Flisse* a zatoką/jeziorem Widłąg (*Widlung See*)⁹. Na mapie z Berlina-Dahlem zaznaczono także leżące na wschodnim brzegu Jezioraka wsie przynależne do starostwa iławskiego — Tynwałd i Frednowy oraz rodowe włości hrabiów von Kreytzen między wsią Frednowy a Urowem — zakres ten obejmuje także dzisiejsze miejscowości Makowo (*Melchertswalde*), Kaletka (*Kalittken*) i Sąpy (*Sumpf*). W 1620 r. była to pustka osadnicza na dawnych staropruskich polach *Golbetin* (okolice Makowa i Kaletki) i *Wolbrost* (okolica obecnej wsi Sąpy). Występujące na mapie *Sumpen* to rozległe bagna (stąd nazwa — od niemieckiego *Sumpf*: bagno, grzęzawisko) między jeziorami Jeziorak i Gil Wielki. Jest o nich mowa w dokumencie z 1557 r., gdzie opisano zasięg dóbr iławskich, i w treści przywileju z 1560 r., potwierdzającego posiadanie tych ziem przez Wolfa von Kreytzena¹⁰. W 1557 i 1620 r. wzmiankowany jest także las *Wald Sumpf*, na którym, wraz ze wspomnianymi bagnami, opierała się granica między starostwami iławskim i miło-

⁹ Na temat przebiegu granicy między komornictwem/starostwem przemarskim a komornictwem/starostwem iławskim w XIV–XVI w. oraz rzeczki *Rote Flisse* patrz: Szczepański S. 2016, s. 254–256.

¹⁰ Kaufmann K.J. 1905, s. 61, 190.

Ryc. 5b. Iława, widok miasta. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. IS PAN RP10127

Fig. 5b. Iława, view of the city. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN RP10127

młyńskim¹¹. Jest to o tyle ważne, że na planie z Berlina-Dahlem zaznaczono również wał graniczny rozdzielający obszar obu urzędów starościńskich, do dziś czytelny w terenie¹².

Jak już zostało wspomniane, w południowej części mapy Jezioraka znajduje się aksonometryczny widok Iławy oraz szkic wyspy Wielka Żuława z folwarkiem i dworem obronnym. Położona na półwyspie Iława połączona była z zachodnim brzegiem Jezioraka pięcioprzęsłowym, drewnianym mostem, o jednym prześle zwodzonym. Drugi uwidoczniony tam most (również o pięciu przęsłach) prowadził na wyspę Wielka Żuława od strony południowo-zachodniej Jezioraka. W części przynależnej do patrymonium miejskiego (*Der Statt Teutsch Eylaw*) opisano natomiast zaledwie trzy skupiska budynków:

1. Miejską cegielnię/szopy cegielne (*Der Statt Zigell Schein*) — dwa budynki, na północ od miasta, za rzeką Iławką. Funkcjonowały one jeszcze w pierwszych dekadach XX w., gdyż zaznaczone są na planach między obecnym kanałem Tynwałd a drogą w kierunku Kamienia;

2. Starościńską cegielnię/szopy cegielne (*Des H. Zigell Schein*) — trzy budynki, na zachód od miasta;

3. Karcznię (*Kruch*) — znaną ze źródeł Czerwoną Karcznię (*Rote Krug*), złożoną z dwóch budynków, wraz ze znajdującymi się w pobliżu dwoma szopami, nie wiadomo czy przynależnymi do karczmy. Według stanu z 28 grudnia 1699 r. karczma posiadała dwa łany¹³, a w końcu

¹¹ GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 27dS, Nr. 8, k. 8; APO, sygn. 385/1441, k. 288–289, 291 (tu najwcześniejsza wzmianka z 24 VII 1557 r.). Więcej na temat granicy między amtami iławskim i miłomłyńskim zob. w Szczepański S. 2011, s. 562–563.

¹² Szczepański S. 2014, s. 210–211.

¹³ GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 27a, Nr. 7a, k. 1v.

Ryc. 6a. Obronna siedziba na Wielkiej Żuławie. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. IS PAN 33657

Fig. 6a. Defensive settlement on Wielka Żuława. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN 33657

Ryc. 6b. Obronna siedziba na Wielkiej Żuławie. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. PAN RP10127

Fig. 6b. Defensive settlement on Wielka Żuława. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. PAN RP10127

Ryc. 6c. Obronna siedziba na Wielkiej Żuławie. Fragment planu ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, sygn. XX. HA, A 10157

Fig. 6c. Defensive settlement on Wielka Żuława. Fragment of a plan from the collection of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, ref. no. XX. HA, A 10157

Wskazana wyspa połączona była z kolejną, o nazwie Wielka Żuława, trójprzęsłowym mostkiem, którego tradycja sięga jeszcze drugiej połowy XIII w. Wyniki badań dendrochronologicznych wskazały bowiem, że najstarsze daty ścięcia drzew wykorzystanych do budowy mostu odnoszą się do lat 1268/1269¹⁷. Na mapie scharakteryzowano cechy morfologiczne ukształtowania wyspy i okolicy poprzez umieszczenie opisów:

1. Łąki (*wiesen*), obejmujące obszar naprzeciwko wyspy, na zachodnim brzegu Jezioraka;
2. Rów oddzielający wyspę od zachodniego brzegu jeziora między obecnymi zatokami Moty (*Motten*) i Mazurska (*Maser-Winkel*) oraz łąki w zachodniej części wyspy (*graben undt wiesen*). Wykształciły się one w drodze procesów eutroficznych i zarastania wąskiego przesmyku między wyspą *Fichten Werder* a zachodnim brzegiem Jezioraka. Niewykluczone, że później przekopano w ich miejscu rów, który miał zabezpieczać pastwiska należące do folwarku znajdującego się na Wielkiej Żuławie.

Od drzewa granicznego w kierunku północnym zaznaczono przynależny do iławskiego urzędu starościńskiego obszar *Schwalge*. Na mapie Caspara Hennenberga z 1576 r. w sektorze Y 10–11 znajdujemy opis *Schwalge W[ald]*¹⁸, co uzupełnia autor w „Wyjaśnieniu mapy” (*nota bene*: swoistej kronice Prus) z 1595 r., pisząc, że jest to las długi na 3 mile, ale niezbyt szeroki, z którego gdańszczanie pozyskują drzewa na maszty dla swoich statków¹⁹. Część lasu skartowanego w 1620 r. przynależała do amtu iławskiego (wg inwentarza starostwa iławskiego z 28 grudnia 1699 r. określano tę część lasu jako *Kleine Schwalge*²⁰), co zaznaczono odpowiednim opisem: *AN DER SCHWALGE. GEHÖRT INS AMBT TEVTSCHÉYŁAW*. Las ten w średniowieczu stano-

¹⁷ Pydyn A. 2013.

¹⁸ Hennenberger C. 1863.

¹⁹ „Schwalge. Y 10. und 11. Ein schöner Waldt daraus man gen Dantzck gar seine Mast beume bringet zun Schiffen. Ist 3-meylen langk, aber nicht sehr breit”, Hennenberger C. 1595b, s. 429.

²⁰ GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 27a, Nr. 7a, k. 1v.

Ryc. 7a. Szalkowo, widok wsi. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. PAN RP10127

Fig. 7a. Szalkowo, view of the village. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. PAN RP10127

Ryc. 7b. Szalkowo, widok wsi. Fragment planu ze zbiorów Instytutu Sztuki PAN, nr inw. IS PAN 33657

Fig. 7b. Szalkowo, view of the village. Fragment of a plan from the collection of the Institute of Art, Polish Academy of Sciences, inv. no. IS PAN 33657

Ryc. 7c. Szalkowo, widok wsi. Fragment planu ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, sygn. XX. HA, A 10157

Fig. 7c. Szalkowo, view of the village. Fragment of a plan from the collection of Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem. GStA PK, ref. no. XX. HA, A 10157

wił pogranicze między własnością kapituły pomezkańskiej a komornictwem iławskim (w komturii dzierzgońskiej, od ok. 1341 r. w komturii ostródzkiej). Wcześniej był to obszar stosunkowo rozległego pruskiego pola *Schenevite*, które w czternasto- i piętnastowiecznych źródłach występuje jako dwór-folwark *Schenevitch/Scheneviten/Schonevütte*, gdzie osiedlono pszczelarzy z prawem połowu ryb, m.in. w Jezioraku²¹. W 1537 r. niejaki Nicolai otrzymał nadanie 1½ łanu w celu zasiedlenia dóbr zwanych *Bienersitz* (dosłownie „osada pszczelarzy”) na terenie starostwa iławskiego, przy drodze w kierunku Przezmarka i przy granicy starostwa szymbar-

²¹ Szczepański S., Szczepański Ł. 2022, s. 263–267.

skiego, niedaleko rzeczki *Rotenvlysse*²². Nowy właściciel posiadał prawo do użytkowania istniejących już barci i zakładania nowych, z czego musiał odprowadzać coroczny czynsz w wysokości beczki miodu. Ponadto otrzymał prawo połowu ryb w Jezioraku. O identyczności tych dóbr z obszarem skartowanym w 1620 r. świadczą występująca na omawianym źródle kartograficznym rzeczka *Rote Fluß* oraz znajdujące się bezpośrednio na północ od niej rozgraniczenie między amtami iławskim i przezmarskim. Teren dworu łączyć należy z okolicą obecnej osady leśnej Sarnówek (*Lannoch*). Jakieś elementy zabudowy w postaci popielarni, opisanej jako *Aschbutt*, być może przynależnej do dawnego dworu-folwarku, również zaznaczono w 1620 r. O ciągłości prowadzonej w tym miejscu gospodarki leśnej, której początki potwierdzone są już w średniowieczu, i pozyskiwania z lasów nad Jeziorakiem popiołu drzewnego, świadczy także informacja na mapie Jana Władysława Suchodolca z 1732 r., gdzie w tym samym miejscu, co w 1620 r., znajdujemy zaznaczoną budę wraz z opisem *Aschenbrenner*²³. Popiół drzewny był to półprodukt szczególnie ważny choćby przy wytwórstwie potażu, który znajdował zastosowanie przy wyrobie szkła, mydła, barwników, bieleniu, apreturze i farbowaniu tkanin, garbowaniu skór oraz w papierniach, wytwórniach saletry i prochu²⁴. Wokół Jezioraka znajduje się wiele relikwów mielerzy, które wykorzystywano aż po wiek XIX²⁵.

Granica dzieląca amty iławski i przezmarski przebiegała wzdłuż ustalonej jeszcze w średniowieczu delimitacji, a na omawianym źródle kartograficznym zaznaczono ją linią z pięcioma kopcami (*Schüttung*) i opisano jako *Schüttung ort Ehr: H. heeden undt die Schwalge*. Ówczesnym starostą przezmarskim był Albrecht (IV) von Finck, który urząd swój sprawował od 1614 do 1629 r.²⁶ Na mapie własność opisano ogólnikowo *CR: F: HEEDEN. GEHÖRET INS AMBT PREVSCHMARCK*. Tereny pozostające pod zarządem starosty przezmarskiego zaznaczone zostały od delimitacji z amtem iławskim, obejmując zachodni brzeg Jezioraka wraz z zatoką (jeziorem) Widług, po okolice dzisiejszych Siemian.

Warto zwrócić w tym miejscu jeszcze uwagę na dwie niewymienione z nazwy wyspy, z których każdą opisano jedynie jako *Werder*. Trudno jednoznacznie wskazać, o jakie wyspy tu chodzi, ale ich przynależność do amtu przezmarskiego każe się domyślać, iż są to dzisiejsze Wyspa Łąkowa (*Heu-Werder*) i Wyspa Bukowiec (*Bukowitz-Werder*).

Zasięg omawianego źródła kartograficznego kończy się na wschodnim brzegu Jezioraka, przy granicy amtów iławskiego i miłomłyńskiego, zaznaczonej wałem. Na północ od Hawy znajdujemy założoną w pierwszej połowie XIV w. wieś Szałkowo. W 1620 r. była to licząca 20 łanów wieś czynszowa²⁷, której granica z iławskim patrymonium opierała się, jak wynika z mapy, na rowie i drzewie liściastym znajdującym się na jego wschodnim skraju. Według opisu rów ten miał być „stary” i oddzielać przynależne miastu tereny od Szałkowa: *Ein alter graben darbey macht die statt Eylaw und Schalckendorff den ort*. Do dziś zachował się jedynie dziesięciometrowy jego relikw, bezpośrednio przy jeziorze Jeziorak. Północna i wschodnia granica Szałkowa oznaczona czterema kopcami dochodziła do stojącej nad brzegiem Jezioraka

²² *Ime und seinen rechten erben das guten den Bynersitz genant im Teutschen Eylawschen ampte am wege als man nach dem preuschen marckte zeucht an der schonbergschen grenzen nicht weyt vom Rotenvlysse gelegen*, GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 27dB, Nr. 1. W XVI w. terytorium między rzeką *Rote Flisse* a wyznaczoną granicą między amtami iławskim a przezmarskim poddawane było wspólnej eksploatacji przez pszczerlarzy i robotników leśnych, co też doprowadzało do wprowadzania regulacji związanych z obszarem użytkowania: GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 116g, Nr. 28, k. 5v. Rzeczka *Rote Flisse* to obecnie bezimienny ciek wodny.

²³ GStA PK, sygn. XX. HA, A 10057.

²⁴ Giżejowski G. 2023, s. 162.

²⁵ Skrobot W. 2014, s. 30–31.

²⁶ Mülverstedt G.A. von. 1901, s. 49; Bahl P. 2001, s. 470.

²⁷ GStA PK, sygn. XX. HA, Etats-Ministerium, 27a, Nr. 7a, k. 1.

lipy: *Ein linde ortt Caspersdorff undt Schalckendorff*. Dalej znajdujemy już tylko informacje o obszarze przynależnym do wsi Tynwałd: *AN TYLWALTE* i Frednowy: *AN FREDNAW*, które sąsiadowały z włościami Wolfa von Kreytzena: *AN HN: WOLFF. V: KREYTZEN HEEDEN. UND. SVMPFEN*. Posiadłości Kreytzenów obejmowały — przypomnijmy — tereny opuszczonych staropruskich pól *Golbetin* w okolicy obecnego Makowa i Kaletki. Śladem toponimicznym rozległego pruskiego osadnictwa związanego z *Golbetinem* są nazwy jezior Gultynek Średni i Gultynek Duży (*Klein i Gross Gulbinsee*)²⁸. *Sumpfen* to, jak już wyżej wspomniano, opuszczona pruska osada *Wolbrost*, w 1620 r. obejmująca przygraniczne mokradła i las, na których — dodajmy — wiek po sporządzeniu omawianego źródła, tj. ok. 1720 r., założona została wieś szkatułowa o tej samej nazwie.

Pozostając w tematyce staropruskiej, warto jeszcze wrócić do okolic Tynwałdu. Naprzeciw pól tynwałdzkich na Jezioraku zaznaczono niewielką wysepkę. Niewątpliwie jest to wspomniana przez Caspara Hennenbergera tzw. „święta wyspa”, o której pisał, że Prusowie potajemnie, jeszcze przez długi czas po podboju krzyżackim, mieli odprawiać tam swoje bałwochwalcze obrzędy²⁹. Obecnie znajduje się ona *vis-à-vis* zabudowań Jezierzyc — części Tynwałdu. Jej obecna nazwa — „Mnisza/Księża Wyspa” — jest nazwą kulturową związaną z funkcjonującym wśród mieszkańców okolicy Tynwałdu przekonaniem, iż po 1945 r. mieszkał na niej pewien ksiądz, który obrał ją za swoją samotnię.

Północny skraj mapy sięga krańców jurysdykcji iławskiego urzędu starościńskiego. Z zamieszczonego opisu dowiadujemy się jedynie, że granica zaznaczona wałem ziemnym oddzielała posiadłości Kreytzenów oraz Sąpy od Urowa: *dieser Wall der schneydet des H: Kreützen Sümpfen, und die Auer*.

Prezentowane tu źródło kartograficzne ma znaczne walory poznawcze. Wartość dawnych map w badaniach dynamiki oraz zmian procesów osadniczych i środowiskowych jest powszechnie znana³⁰. W coraz większym też stopniu źródła tego typu wykorzystywane są do badań zabytków architektury i urbanistyki³¹. W tym kontekście zabytek kartograficzny z Berlina-Dahlem jawi się jako niezwykle cenny, ujawnia bowiem wiele danych przydatnych w różnych dyscyplinach badawczych. Co więcej, należy zauważyć, że egzemplarz berliński stanowił, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, podstawę dla co najmniej dwóch późniejszych kopii. Ta niemal bezprecedensowa sytuacja dowodzi, że w XVII–XVIII stuleciu omawiane źródło miało istotne znaczenie.

²⁸ Kaufmann K.J. 1927, s. 127–128.

²⁹ „[...] gegen Tielewald ligt das heilige Werder auff welchem die geengstigten Preussen vom Orden ihre Abgötterey heimlich getrieben haben” (Hennenberger C. 1595a, s. 11). Niemalże dosłownie (ale po łacinie) przytacza ustęp Hennenbergera królewiecki uczony Caspar Stein (1592–1652): „[...] versus Tilewald *insula sancta*, Heilig Werder appellata, in qua olim Pruteni veteres ab Ordine Teutonico Cruciferorum ad angustias redacti, clam idololatriae operam dederunt” (cyt. za: Mierzynski A. 1892, s. 81).

³⁰ Zob. choćby Alexandrowicz S. 1965; Alexandrowicz S. 1966; Gołaski J. 1969; Szeliga J. 1997; Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. 2006; Alexandrowicz S. 2012; Bartoszewicz H. 2012; Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. 2014.

³¹ Zob. np. Kowalczyk J. 1988; Kowalski H. 2011; Kowalski H., Ważyńska J., Przyłuska B. 2011; Rolska I. 2011; Sito J. 2019.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- APO [Archiwum Państwowe w Olsztynie], sygn. 42/1457/398; 385/1441.
GStA PK [Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem], sygn. XX. HA, A 10157; XX. HA, Etats-Ministerium, 27dS, Nr. 8; XX. HA, Etats-Ministerium, 27a, Nr. 7a; XX. HA, Etats-Ministerium, 27dB, Nr. 1; XX. HA, Etats-Ministerium, 116g, Nr. 28; XX. HA, A 10057.

Źródła i opracowania publikowane

- Achremczyk Stanisław. 2005. *Hawa. Dzieje miasta*, Olsztyn.
- Alexandrowicz Stanisław. 1965. *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. „radziwillowska”, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi*, „Studia Źródłoznawcze”, 10, s. 33–67.
- Alexandrowicz Stanisław. 1966. *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 14, 2, s. 279–305.
- Alexandrowicz Stanisław. 2012. *Kartografia Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, Warszawa.
- Allgemeine Kartensammlung. 1991. *Allgemeine Kartensammlung des Staatsarchivs Königsberg. Spezialinventar*, oprac. W. Bliss, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 28, Köln–Weimar–Wien.
- Bahl Peter. 2001. *Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens*, Köln–Weimar–Wien.
- Bartoszewicz Agnieszka, Bartoszewicz Henryk. 2006. *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa–Pułtusk.
- Bartoszewicz Agnieszka, Bartoszewicz Henryk. 2014. *Źródła kartograficzne do dziejów ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX w. w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, 115, s. 433–486.
- Bartoszewicz Henryk. 2012. *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich XVII–XX wieku*, Warszawa–Pułtusk.
- Bau- und Kunstdenkmäler. 1906. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen*, 12, Kreis Rosenberg, oprac. B. Schmid, Danzig.
- Biegański Wiesław, Żuchowski Tadeusz J. 1995. *Rozwój miasta do połowy XIX wieku*, [w:] *Hawa 1305–1995. Dzieje przemian w urbanistyce i architekturze miasta*, red. T.J. Żuchowski, Hawa, s. 9–41.
- Giżewski Gracjan. 2023. *Dzieje Puszczy Piskiej do 1945 roku*, Olsztyn.
- Glauert Mario. 2003. *Das Domkapitel von Pomesanien (1284–1527)*, Toruń.
- Glauert Mario. 2021. *Pomezkańska kapituła katedralna w czasach średniowiecza (1284–1527)*, red. R. Biskup, Pelplin.
- Goldbeck Johann Friedrich. 1789. *Volständige Topographie des Königreichs Preussen. Zweiter Theil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder.
- Gołaski Janusz. 1969. *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław.
- Hennenberger Caspar. 1595a. *Der See Ströme und Flüßer Namen, Welche in der Preuschen Mappen verzeichnet sind, unnd wie solche auff fürgehende, weis, leichtlich zu finden sein*, Königsberg.
- Hennenberger Caspar. 1595b. *Ercleru[n]g der Preüßischen größern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg.
- Hennenberger Caspar. 1863. *Grosse Landtafel von Preussen in 9 Blättern. (Erste Ausgabe vom Jahre 1576.) Vom Neuen in der Größe des Originals herausgegeben durch die königlich physikalisch-ökonomische Gesellschaft zu Königsberg i. Pr. im Jahre 1863*, Königsberg.
- Kaufmann Karl Josef. 1905. *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig.
- Kaufmann Karl Josef. 1927. *Geschichte des Kreises Rosenberg*, 1, Marienwerder.
- Knyżewski Marcel. 2020. *Siedziby średnich i niższych rangą urzędników krzyżackich na terenie dzisiejszej Polski. Studium archeologiczne*, Łódź.

- Kowalczyk Jerzy. 1988. *Pierre Ricaud de Tirregaille — architekt ogrodów i pałaców*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 33, 4, s. 299–318.
- Kowalski Hubert. 2011. *Mapy, plany i rysunki architektoniczne ze zbiorów warszawskich wizytek (Zakon Nawiedzenia NMP)*, [w:] *Od atlasu do kolekcji w 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, red. J. Ostrowski, R. Skrycki, Z dziejów kartografii, 16, Szczecin, s. 267–277.
- Kowalski Hubert, Ważyńska Joanna, Przyłuska Barbara. 2011. *Przebudzenie: konserwacja zabytkowych XVII/XVIII/XIX-wiecznych map, planów i rysunków ze zbiorów klasztoru siostr wizytek w Warszawie, Pałac Rzeczypospolitej/Biblioteka Narodowa, 19 kwietnia–4 maja*, Warszawa.
- Lasek Piotr, Przytkowski Jan. 2013. *Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur, 1, Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Archaeologica Hereditas, 2, Warszawa–Zielona Góra, s. 381–383.
- Lasek Piotr, Szczepański Seweryn. 2016. *Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 78, 3, s. 431–457.
- Mierzyński Antoni. 1892. *Źródła do mytologii litewskiej od Tacyta do końca XIII wieku*, Warszawa.
- Mülverstedt George Adalbert von. 1901. *Die Oberländischen Hauptämter und Landgerichte nebst ihren Verwaltern*, „Oberländische Geschichtsblätter”, 3, s. 1–73.
- Pydyn Andrzej. 2013. *Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego*, [w:] *Grodziska Warmii i Mazur, 1, Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Archaeologica Hereditas, 2, Warszawa–Zielona Góra, s. 361–372.
- Rolska Irena. 2011. *Mapa jako dzieło sztuki i źródło ikonograficzne*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio L, 9, 1, s. 131–144.
- Sito Jakub. 2019. *„J’ai accordé avec le Sieur Coudray Sculpteur du Roy statues du pierre...”*. *O dekoracji rzeźbiarskiej rezydencji Cetnerów w Krakowcu*, [w:] *Residentiae tempore belli et pacis. Materiały do badań i ochrony założeń rezydencjonalnych i obronnych*, red. P. Lasek, P. Sypczuk, Warszawa, s. 226–245.
- Skrobot Wiesław. 2014. *Wartość przestrzeni. Zintegrowana przestrzeń niezolowana w ujęciu fenomenologicznym*, Ostróda.
- Stępnia Jędrzej, Żuchowski Tadeusz J. 1995. *Rody szlacheckie i ich rezydencje na ziemi iławskiej*, [w:] *Iława 1305–1995. Dzieje przemian w urbanistyce i architekturze miasta*, red. T.J. Żuchowski, Iława, s. 120–135.
- Szczepański Seweryn. 2011. *Campus Schinewite a trwałość pruskiego pogranicza. Fragment z dziejów osadnictwa południowej Pomezanii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3 (273), s. 547–567.
- Szczepański Seweryn. 2014. *Umocnienia liniowe w kontekście osadniczym Pomezanii*, [w:] *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, red. H. Paner, M. Fudziński, W. Świętosławski, Gdańsk, s. 195–216.
- Szczepański Seweryn. 2016. *Pomezania pruska. Dzieje osadnictwa w XIII–XV wieku*, Olsztyn.
- Szczepański Seweryn, Lasek Piotr. 2016. *Iława w świetle źródeł kartograficznych XVII–XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2 (292), s. 333–352, <https://doi.org/10.51974/kmw-135024>
- Szczepański Seweryn, Szczepański Łukasz. 2022. *Zaginione osady średniowieczne w rejonie jeziora Jeziorak (studium historyczno-archeologiczne na podstawie nowych źródeł)*, [w:] *Pomerania — Prussia — Polonia. Rozprawy ofiarowane prof. Wiesławowi Długokęckiemu z okazji 65. urodzin*, red. R. Kubicki, Gdańsk, s. 255–281.
- Szeliga Jan. 1997. *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa.